

Є. А. КОНЯСВ

**“СТАРОЧЕРКАСЬКА ОБИКНІСТЬ”
ЯК ФОРМА САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ
В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛКОВО-СОТЕННОГО УСТРОЮ**

Зроблено аналіз специфіки самоврядних традицій Слобідської України на основі давніх звичаїв та традицій козацької доби. Виділено особливості організації влади на місцевому рівні.

Ключові слова: “старочеркаська обикність”, місцеве самоврядування, інститут осадчих, право вільного переходу, адміністративно-територіальна одиниця, повноваження.

The analysis of specific of self-governing traditions of Suburb Ukraine is done on the basis of long customs and traditions of cossack days. The features of organization of power are selected at local level.

Key words: “starocherkaska obiknist”, local self-government, institute of osadchikh, right for a free transition, administratively is territorial unit, plenary powers

Питанням вивчення історії Слобідської України, соціально-економічного та культурного розвитку XVII-XVIII ст. у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях приділено серйозну увагу. Дещо складнішою є ситуація з дослідженням управлінських інституцій, що існували на Слобожанщині в період її автономного устрою. Попри те, що початковий період становлення та розвитку Слобожанщини в історичних джерелах представлений досить широко питання самоврядування населення майже не висвітлені. Переносючи полково-сотенний устрій Гетьманщини на територію Слобідської України, дослідники майже не звертали уваги на самоврядні традиції, з яких адміністративний устрій краю починався. Однією з таких фундаментальних основ є управлінська модель козацької доби, що відома в російських джерелах як “старочеркаська обикність”.

Метою статті є узагальнення даних для характеристики поняття “старочеркаська обикність” Для досягнення цієї мети необхідно зробити аналіз питань організації управління та самоврядування, що є дискусійними у висвітленні особливостей ранніх самоврядних традицій регіону.

Значний інтерес для висвітлення поставленої проблеми мають твори ранніх дослідників І. Квітки та архієпископа Харківського та Чернігівського Філарета (Д. Гумілевського). Обидва автори не тільки виклали історію заселення та становлення краю, а й розкрили деякі аспекти взаємодії різних гілок влади, їх інтеграцію та видозміну. Наприкінці XIX – поч. XX ст. з’явилася низка творів, в яких питання інтеграції Слобідської автономії до загальноімперської структури

влади набули подальшого розвитку. А. Шимагов, М. Гербель, П. Головинський, Є. Альбовський, В. Юркевич звертали свою увагу на подібні аспекти слобідської історії. На початку ХХ ст. світ побачили праці видатних українських дослідників історії Слобожанщини Д. Багалія та Д. Міллера, які значно деталізували різноманітні аспекти історії – взаємовідносини з російським урядом, отримання самоврядних та соціальних привілеїв тощо. Серед радянської історіографії слід відзначити роботи А. Слюсарського, З. Звездіна, які приділяли значну увагу вивченню питань становлення та розвитку адміністративно-територіального устрою Слобідської України. На сучасному етапі питаннями управління та самоврядування Слобожанщини на різних етапах її історії займаються українські дослідники В. Маслійчук, В. Яценко, В. Семенов, С. Потапенко.

Середина ХVІІ – кінець ХVІІІ ст. в історії України в науковій літературі отримав назву Козацько-гетьманської держави. Цей державотворчий процес, розпочатий з території Війська Запорізького Низового Б. Хмельницьким у ході Української революції середини ХVІІ ст., привів до появи української козацької держави – Гетьманщини, а згодом – до формування на території “Дикого поля” по південно-східних кордонах Московської держави нового українського адміністративно-територіального утворення – Слобідської України. Таким чином, козацько-гетьманський історичний період можна умовно розподілити на три складові, що виникли з невеликим як для історії часовим інтервалом та існували паралельно одна одній – Військо Запорізьке Низове, Гетьманщина, Слобідська Україна.

Територія майбутньої Слобідщини заселялася доволі повільно і невеликими ватагами українських і російських переселенців, проте український міграційний рух був значно потужніший [1]. Процес “обретения новой родины” був складний і неоднозначний, а подекуди і вкрай невдалий, але в будь-якому випадку українське населення на нових територіях прагнуло не тільки збереження традиційних національних устоїв, а й надійного закріплення їх у подальших відносинах з центральною російською адміністрацією. Московський уряд одразу зрозумів усі вигоди подібної міграції та намагався його організувати й ефективно використати в першу чергу у прикордонній козацькій службі. Потерпаючи від постійних татарських нападів, російський уряд будував укріплення, так звані “засечные черты” “ систему ровів і валів, укріплених містами-фортецями, що виконували ефективну, але статичну оборонну функцію. Не вистачало служилого люду, сторожової та розвідувальної служби у степах “по черті” та “за чертою”. Тому вже з другої чверті ХVІІ ст. московський уряд активно залучає козацький елемент із Задніпрянщини для оселення по південних російських містах: Тулі, Корочі, Воронежі, Усерді, Белгороді. Тут серед великоросійської людності, зманені великими привілеями в господарському житті, соціальному устрою та адмініструванні, виникли цілі “українські колонії”, яким дозволялося мати власне козацьке самоврядування [7]. За зразком цих перших осередків українства другої чверті – середини ХVІІ ст. формувалася пізніше козацький автономний устрій Слобідської України.

Невдачі в ході революційних змагань на Україні за Хмельницького активізували міграційні процеси населення Задніпрянщини спочатку на Лівобережжя, а згодом і далі на схід. Середина другої половини XVII ст. – доба інтенсивної колонізації території майбутньої Слобожанщини [6]. Заселення країни мало величезний вплив на її майбутню автономію, територіальний та адміністративний устрій, економічне та господарське життя, культуру і духовність. Переселенці несли із собою давні звичаї й традиції, успадковані ще з ранньокозацької доби і посилені за часи Хмельниччини. Місцева царська адміністрація та центральний московський уряд, не розуміючи цих особливостей національного характеру українців, не сприймаючи їх звичаїв і традицій, все ж не бажали активно втручатися у внутрішні справи “нових підданих”, так доречно оселених на кордонах країни. Можливість просування далі на південь за рахунок українських переселенців, підвищення ефективності оборони краю, несення охоронної та сторожової служби пояснюють таку “неуважність” до складних особливостей внутрішнього устрою слобожан. Увесь комплекс козацьких устоїв і звичаїв московські документи даного періоду називали “черкаською” чи “старочеркаською обикністю”, підкреслюючи цим те, що по відношенню до новоприбулого населення, принаймні на початковому етапі, Москва намагатиметься застосовувати принцип “старого не змінюємо, нового не запроваджуємо” не тільки стосовно побуту та занять населення, а й відносно давніх традицій українського козацького самоврядування. Перші царські “жалувані” грамоти на зразок тих, що здобула собі Гетьманщина по угодах 40 – 50-х років XVII ст. з Москвою, інші акти російського керівництва під “старочеркаською обикністю” закріплюють устрій стародавнього українського національного життя [3].

Як справедливо зазначає Д. Багалій, перші грамоти “не обіймали усіх привілеїв, наданих українцям центральним урядом” [5, с. 40]. У першу чергу це стосується внутрішнього устрою перших громад переселенців, їх самоврядних традицій, а з середини XVII ст. – автономного устрою Слобідських полків. Рання історія Слобідської України, основ її самоврядування та автономії, особливо в перші десятиліття існування, викликає велику кількість гіпотез та думок, і це, незважаючи на той факт, що саме ранній період її історії висвітлений у джерелах та ранніх дослідженнях чи найкраще.

Досліджуючи історію становлення та розвитку самоврядних традицій Слобожанщини, її автономного устрою середини кінця XVII ст., слід визнати, що Слобідські полки як адміністративно-територіальні одиниці вказаного періоду часу ще не склалися, а отже, класичний полково-сотенний устрій, сформований на території Гетьманщини, на теренах Слобожанщини не міг мати місця. Ранні громади переселенців, інстинктивно організовані в силу, по-перше, національних звичаїв, а по-друге, умов небезпечного пересування на нові місця та прикордонним життям, спочатку мали управлятися інакше. Під поняттям “Слобідські полки” даного часу слід розуміти не територію як в

адміністративному, так і, власне, територіальному розумінні, а певну категорію населення, означену в документах як “черкаси” або “черкаси полкової служби”. У більш пізніх згадках “черкасами полкової служби” іменують козацьке служиле населення Слобідських полків, підпорядковане владі слобідських полковників [6].

Звертає на себе увагу той факт, що термін “черкаси” в російських документах одночасно застосовується як для позначення конкретної частини населення (власне козацтво), так і для узагальненого визначення всього масиву українського елемента, що брав участь в оселенні “Дикого поля”. Існує думка, що термін “черкаси”, спочатку застосований для українців – переселенців з Черкаського повіту Чернігівського староства, які осаджували місто Суми з округою, був перенесений та поширений пізніше на усе населення Слобожанщини, замінивши етнонім “українці” або “польські українці” [4]. Дійсно, заселення Слобідської України вели переважно козаки, які були основними носіями давніх козацьких традицій, але значну категорію майбутніх слобожан склали інші стани Західноприкарпаття – міщанство, посіпільство, духовенство. Недарма харківський воєвода Офросімов, характеризуючи перших харківських поселенців, називав їх “сільськими мужиками”, прямо зазначаючи їх не козацьке походження. Подекуди значний прошарок міщанського та посіполитого населення прагнув відродити на нових землях елементи соціальної управлінської організації, що були притаманні для суспільного устрою Речі Посполитої, насамперед міського самоврядування.

Під час Визвольної війни за Хмельницького процес “покозачення” набув таких розмірів, що визначення належності до певного стану нівелювалося отриманим правом вести козацький спосіб життя, управлятися за козацькими “старочеркаськими” традиціями. Слово “козак” як означення населення, що користувалося системою пільг служилого стану, стає соціальним ідеалом, через що різні за походженням верстви населення прагнули поповнити цей прошарок. Отже, “черкаси” як своєрідний український етнонім вживався для всіх суспільних станів, головною формою управління яких була традиційна “українська” модель козацького устрою, що базувалася на засадах виборності керівництва. Зорганізувавшись у ватаги, розділені за військовим зразком на сотні, а інколи і десятки, очолювані осадчими та отаманами, “черкаси” селились у вибраних місцях, ставлячи місцевих представників російської адміністрації перед фактом заснування нового поселення, пізніше отримуючи підтвердження своїх прав і певні привілеї в царських “жалуваних грамотах”. Така форма “общинної організації та управління є досить давньою і певною мірою, примітивною й “архаїчною”, проте зберігала традиції ранньокозацької доби як основу “старочеркаської обикності”.

Сам термін “слобідські полки” до початку XVIII ст. у документах того часу вживається вкрай рідко. Полки, що знаходились у віданні білгородського воєводи, іменувалися “черкаськими”, а назва “слобідські полковники” не набула поширення. Частіше їх згадують як “черкаських полковників Белгородського полка” [6].

Характерною особливістю в організації управління Слобожанщиною було існування посади осадчого. Це явище притаманне виключно Слобожанщині. Такі осадчі були, напевне, при всіх ватагах переселенців. Їх завдання полягало головним

чином в упорядкуванні процесу переселення, організації нелегкої справи заснування міст чи слобід, попередніх зносінах з урядом тощо. Фігура осадчого мала бути видимою, відомою всім членам ватаги, такою, що користувалася повагою та довірою, “тямлячою” у громадських справах тощо. Не дивно, що осадчі мали великий вплив на ранній устрій місцевих громад. Деякі з них ставали першими отаманами, полковниками чи старшинами. Згодом в організації життя та самоврядування роль осадчих меншає, а їх функції перебирають на себе виборні отамани, наявність яких фіксується в більшості слобідських поселень. З оформленням полково-сотенного адміністративного устрою ряд отаманів, як і осадчих, зайняли козацькі старшинські посади, аж до полковничих включно.

За першими переписами населення полків мешканці слобідських міст поділялися на сотні, населення яких несло козацьку службу. На чолі всіх сотень стояв отаман чи “військового звання” полковник, а в сотенних містах – відповідний сотник. Про особливу категорію міського населення – міщан перші переписи ніяких даних не містять, а отже, і міське управління у слобідських містах з початку їх заснування носить типово козацький військово-адміністративний характер. Різка збільшення чисельності населення у другій половині XVII ст. активно вплинуло на процес розшарування міського населення та на появу нового стану суспільства – “черкас городової служби”, який користувався правами та пільгами козацького стану, але козацьку службу не ніс. Разом з таким розшаруванням змінюються не лише соціальна структура населення міста, а й його самоврядування. У цей період уперше згадується така посада міського самоуправління, як “війт”. Його поява свідчить про розвиток власне міщанського демократичного управління. Типовим явищем стає цехова міська організація зі своїми законами цехового самоуправління – “артикулами”, привнесеними на Слобожанщину з інших регіонів України. Загалом Суми, Охтирка, Харків, Острозьк, інші міста та містечка Слобожанщини другої половини XVII ст. перетворюються на типові “черкаські” міста з розвинутими формами міського самоврядування, що мало у своїй основі “старочеркаські” елементи управління за Магдебургським правом і дуже походило на управління містами Гетьманщини та Правобережних українських територій. Однак давні принципи міського самоврядування натикалися на супротив козацької адміністрації. Через те що в слобідських полках більшість населення становили козаки – “черкаси полкової служби”, полковники, старшина, сотники прагнули перебрати на себе всю повноту влади і поширити її на міське населення. В основі таких старшинських прагнень лежала нерозвинена соціальна структура населення ранніх слобідських міст. Козацтво “полкової служби” та козацтво “городової служби” у правовому відношенні не мали відмінностей. Їх статус легко змінювався залежно від заможності чи матеріального стану, можливості нести кінну військову службу. Подібні процеси були притаманні не тільки Слобожанщині, а й території сусідньої Лівобережної Гетьманщини, в ході яких козацька старшина прагнула обмежити міське самоврядування. Унаслідок реформ Я. Долгорукого перед старшиною постала можливість кардинального вирішення цих питань. Харківський

полковник Ф. Донець взагалі вписав усіх харківських мешканців у козацтво, унаслідок чого міщанський стан був штучно ліквідований. Під полковничий присуд потрапили не тільки “черкаси городової служби”, а й міщанство, селянство, заможне міське “бюргерство”.

Іншим проявом “старочеркаських” звичаїв українців було право вільного переходу з місця на місце “по их прежнему обыкновению” [2]. Такі масові переселення українців із Задніпрянщини були типовим, традиційним явищем для XVII ст. У XVIII ст., коли міграції з Правобережжя майже припинилися, право вільного переходу продовжувало широко застосовуватися слобожанами, завдяки чому “черкаські” порядки розповсюджувалися на території, значно ширшій ніж власне Слобожанщина. Цікавим є той факт, що право вільного переходу використовується населенням як засіб певного самозахисту від свавілля та “неконтрольованості” російських воевод.

“Старочеркаська обикність” в адмініструванні населенням, соціальному устрої, господарюванні часто натикалася на нерозуміння, а отже, супротив місцевої російської адміністрації. В. Юркевич зазначав, що жалоби російських воевод на “самоуправство” слобожан є “відображенням насамперед їхнього бачення соціальної структури населення і являють собою спроби описати українську спільноту в категоріях, звичних для Московської держави” [8]. Конфлікти між воеводами і полковниками були спричинені насамперед неврегульованістю взаємних обов’язків, підпорядкуванням різних категорій населення, господарською діяльністю тощо. Конфлікт мав значно глибші причини, ніж суто адміністративні. Річ у тому, що, спираючись на власні етнопонаціональні традиції, українське населення з Речі Посполитої намагалось зберегти на нових землях власні форми буття у правовій царині, військовій, адміністративній, релігійній та інших сферах і не бажали підпорядковуватися чужому для них воеводському управлінню, що часто і густо супроводжувалось усілякими утисками і свавіллям з боку останніх. Царський уряд змушений був втручатися в їхні сварки, зберігаючи за слобожанами їх “віковічні” права. Виразом цих втручань і, відповідно, гарантією збереження автономного устрою українців стають царські “жалувані грамоти”, що стали офіційною документальною основою Слобідсько-української автономії, прав власного козацького самоуправління і козацьких традицій. У той же час, намагаючись стримувати цю автономію, перешкоджаючи формуванню окремої Слобідсько-української адміністративно-територіальної цілісності, царський уряд надавав грамоти кожному полку окремо, тим самим знищуючи можливість об’єднання полків під управлінням однієї особи із середовища українців на зразок Гетьманщини.

У 1652 р. грамоту з підтвердженням їх привілеїв отримав Острозький полк, у 1669 р. – Харківський, Сумський та Охтирський, 1670 року – Ізюмський. Проте конфлікти продовжувалися, у зв’язку з чим набуває чинності практика розмежування повноважень козацької старшини і воевод шляхом видання окремих царських указів та рекомендацій воеводам (улагодження сварок в Острозькому полку в 1683 р.) [5].

Зі становленням в кінці XVII – XVIII ст. Слобідських полків як адміністративно-територіальних одиниць ранні форми управління набувають більш визначених рис. На Слобожанщині утверджується класичний полково-сотенний устрій, в основі своїй перенесений з Гетьманщини. Територія краю в територіальному відношенні поділялася на п'ять полків: Острогозький, Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський. На чолі полку стояв полковник, якого на ранніх етапах становлення управління полком обирала старшина за “старочеркаськими звичаями”. Згодом полковників призначає царська адміністрація. Нормативними документами, що їх видавав полковник, були грамоти, особисто ним підписані. За своєю формою та змістом останні нагадували гетьманські універсали. Як і в Гетьманщині, на Слобожанщині закріпився звичай певної спадковості полковничих посад. Полкову старшину складали шість осіб: полковий обозний, хорунжий, осавул чи осавули, суддя та два писаря (у цивільних та військових справах). Полкову адміністрацію складали Полкова Рада та сотники. Останні на цю посаду обиралися населенням сотні, пізніше – призначалися полковником чи воеводою. Ротації сотників у середині полку були явищем рідким, через що ця посада на зразок полковницької згодом стає спадковою. Крім сотника в кожній сотні існувала сотенна старшина, організована на зразок полкової.

За своїм призначенням Полкова Рада являла собою консультаційно-дорадчий орган при полковникові, хоча в деяких випадках (відсутність полковника чи наказного полковника, період перевиборів тощо) Рада могла перебирати на себе управлінські функції. Влада полкової адміністрації поширювалась і на ратушні міста, що не мали в управлінні ознак “Магдебургського права”, а також на полкові та сотенні міста.

На основі викладеного вище можна зробити такі висновки. “Старочеркаська обикність” як основа української автономії на ранніх етапах заселення Слобожанщини базувалася на звичаях і традиціях ранньокозацької історії, посилені за часи Хмельниччини та в галузі адміністрування стосувалася певної категорії населення ““черкас”, підпорядкованих владі місцевих осадчих, отаманів, військових полковників та старшин. До того ж слобожанами широко застосовувалося як надійний захист від свавілля царської адміністрації та власної старшини право вільного переходу, притаманного українству XVII ст.

Характерною рисою вказаного періоду слід вважати нерозмежованість владних повноважень між козацькою владою та міським самоврядуванням, що призводило до перебирання полковою та сотенною старшиною всієї повноти влади у слобідських містах на себе, через що міське самоврядування суттєво обмежувалося.

Постійне прагнення російських воевод контролювати права українського населення за “старочеркаською обикністю” знаходило своє відображення в численних конфліктах зі старшиною, що були зовнішнім виявом боротьби українського населення за офіційне визнання автономного статусу спільноти регіону.

З кінця XVII “поч. XVIII ст. із формуванням адміністративно-територіальних одиниць “ Слобідських полків, основні елементи соціального устрою та самоорганізації були покладені в основу слобідського полково-сотенного устрою.

Таким чином, говорячи про “старочеркаську обикність”, на основі якої функціонували перші державні утворення на Слобожанщині, слід мати на увазі несталі військово-помісні одиниці з несталим управлінням, неврегульованістю відносин, що будувалися на звичаях вільного пересування населення, демократичності вибору старшин, економічних і господарських пільгах, особливостях прикордонного життя тощо. Певною мірою мова може йти про “архаїчну”, подекуди примітивну, традиційну общинно-козацьку структуру управління спільнотою, наділеною давніми правами і свободами, що сягають своїм корінням у глиб ранньокозацької доби. Звернення сьогодні до напівзабутих інститутів самоврядного права може допомогти нам в осмисленні підходів до вирішення найважливіших проблем реформування та зміцнення усіх ланок системи територіального самоврядування.

Література:

1. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.
2. *Багалей Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : монография в 2-х т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – Т. 1. – 572 с. – Репринтное издание.
3. *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVII – XVIII ст., собр. в раз. архивах и редактур. Д. И. Багалеем / Д. И. Багалей. – Х., 1886. – Т. 1. – 179 с.
4. *Квитка И. И.* Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года / И. И. Квитка. – М. : Книга по требованию, 2012. – 36 с.
5. *Маслійчук В. Л.* Генеза та еволюція Слобідського козацтва / В. Л. Маслійчук // Історія Українського козацтва : нариси у 2 т. / ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : ВД “Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – С. 632–643.
6. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина Слобідських полків другої пол. XVII – першої третини XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 124 с.
7. *Семенов В. М.* Адміністративно-територіальний поділ України періоду козацької доби (друг. пол. XVII – XVIII ст.) / В. М. Семенов // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – С. 219–228.
8. *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К., 1932. – С. 184–185.

Надійшла до редколегії 22.03.2013 р.